

П. П. Олійник

Зошити

Тридцять роки (1930—1940) в Європі були дуже бурхливі. В січні 1933 р. в Німеччині приходиться до влади Гітлер.

В роках 1935—1936 — італо-абісинська війна, 1936—1939 рр. — громадянська війна в Іспанії. І не дивно, що на той час і у нас, в Західній Україні, що була від 1919 р. під окупацією Польщі, царював неспокій.

Цей неспокій почався ще в 1922 р., коли в цілій Галичині і також у нашій Августівці пройшов повний бойкот польських виборів до варшавського сейму на знак того, що українське населення Галичини не визнає насильницької окупації панської Польщі. А там далі в 1930 р. пішли величезні підпалювання панських скирт і дикунська пацифікація³ польських уланів за вказівкою Пілсудського.

Ще раз повторила Польща без суттєвої причини пацифікацію в Галичині пізною осінню 1937 р. І це вже остання репресія польського уряду проти національних меншин, до яких в першу чергу зараховувала Польща українців у Галичині і на Волині.

І от прийшов 1938 р. В Мюнхені — змова Гітлера із західними державами (Англією і Францією), наслідок цієї змови: розбір Чехословаччини: німці займають Судети, Польща — реський східний Шлеск⁴ з містом Остравою до річки Оставіци («*pro Ostrawice polska granica*»)⁵, а мад'яри — Південну Словаччину з містом Кашиці, а в «Карпатській Русі» організовується автономний уряд з Бродієм⁶, а пізніше з Волошиним⁷ на чолі.

Це природно розворушило до більшої активності всіх українців, що від 1919 р. проживали в межах Польщі. Були тоді палкі розмови: як це? півмільйона наших братів добилися на Закарпатті самоврядування, а нас 8 мільйонів під Польщею, будемо терпіти польське ярмо і мовчати як нерозумна отара баранів?

І який клекіт обурення і бунту бурлів по всіх селах і містечках Галичини і Волині. Природно, що і село Августівка було захоплене тим всенародним виступом українців під Польщею. В жовтні (16.X.1938) Августівка брала дуже велику участь у демонстрації, яка відбулася тоді на ринку в Бережанах на захист Закарпаття і як протест проти польського ярма під гаслом: «Ген ляхи за Сян!». (Під час тієї демонстрації було заарештовано польськими жандармами декілька августівських хлопців, яких через 2 тижні звільнено).

А от ще через 5 місяців, у березні 1939 р., німці окупували цілу Чехію без пострілу. За три години, а тоді ще мад'яри своїми ордами почали завойовувати Закарпаття.

Тоді в нашому селі і в цілій Галичині українська молодь всіма фібрами своєї молодої енергії рвалася йти хоч би з косами і сокирами на захист Закарпаття від мад'ярських монголів. А знаючи, що Польща вздовж Карпат поставила свій залізний заслін, через безсилля скреготала зубами, дізнаючись з газет про тритижневу оборону закарпатців і нашіптуючи крізь сльози безсилля: «Добре, хлопці, добре! Нас не розлучать ні ляхи, ні мад'яри!»

Влітку пройшов голосний дипломатичний двобій між Гітлером і Юзефом Бекком⁸, а 1 вересня 1939 р. почалася німецько-польська війна.

Ще до того в недалекому від нас селі Вимислівка 1 липня 1939 р. трое

патрулюючих у селі польських жандармів виявили місцевого молодого хлопця Данила Пукала в одній хатині за селом. У нього в руках був величкий револьвер і жандарми не мали мужності самі вдертися до хати і там його заарештувати. Двоє вартували біля хати, а один жандарм по телефону викликав на допомогу довколишні постирунки жандармів⁹ і польських стшельців¹⁰ з колонії Якубовце. На цей виклик приїхав навіть з Тернополя інспектор жандармів генерал Заморський.

Оточений жандармами і стшельцями (загалом понад 80 чоловік) Данило з хати відстрілювався. А коли двоє жандармів, прикриваючись сталевими щитами, вдерлися до сіней, Данило з хатньої вишки одного вбив, а другого — тяжко поранив, а їхню зброю втягнув за собою з сіней до хати. Тоді за наказом генерала жандарми і стшельці крісовими кулями зрешетили стіни цілої хати і пропонували, щоб Данило вийшов з хати і здався. Тоді з хати знов пролунали п'ять пострілів. І тепер за наказом генерала хату оточили, ще раз обстріляли і підпалили. Коли вже солома на даху згоріла, а крокви згорілі попадали, вскочило до хати двоє жандармів і витягнули з неї тяжко пораненого хлопця. Генерал негайно послав в село за підводою, щоб пораненого відвезли до лікарні. Тим часом один з жандармів підступив до лежачого на землі пораненого непритомного Данила і з люттю вдарив його чоботом у бік зі словами: «Psia Krew kabanie (scierwo) bandyta»¹¹.

І в ту хвилину генерал Заморський вдарив жандарма по пиці зі словами: «Kode kopasz baziarzu? Ty wiesz, zi to bohater a wy wszysej powinni brac sobi z niego przyklad»¹².

І присів генерал біля лежачого Данила, гладить його по голівці, подає йому шматок шоколаду і просить: «Jegz priedcha, jegz, ty bedziesz jesze zyc»¹³.

Та через годину, поки приїхала з села підвода, щоб везти його до лікарні, Данило помер. Ця подія в нашій околиці викликала таке обурення у всіх селах, що коли через два місяці почалася німецько-польська війна, дуже важко було утримати хлопців з наших сіл від помсти за Данила польським стшельцям і жандармам.

Перші два тижні від початку війни в селі відносно було тихо, та вже відчувалося, що це притаєнна підготовка перед бурею.

Воєнні комунікати і радійові вісті¹⁴ були такі суперечливі, що не можна було собі уявити, як проходять бойові дії на фронтах. Врешті 10.9 приїздить зі Львова наша громадянка Катерина Смівка зі своїм чоловіком і дітьми і розповідає в селі, що німецькі літаки бомбили Львів, а німецькі танки із західної сторони вдерлися на вулиці Львова. Наступного дня ця звістка підтвердилася, бо дорогою зі Золочева через Поморяни на Бережани безперервними потоками їдуть на південний схід, в напрямі Румунії, втікачі з Польщі і зі Львова.

Становище в селі стає ще більше напруженим. Врешті 17 вересня чуємо по радіо голос з Москви: «Червона Армія переходить Збруч на захист єдинокровних братів українців і білорусів».

І тут почалася «революція». З неділі на понеділок біля двох годин після опівночі чути було серію крісових пострілів десь біля нової поверхової школи і стихло. Ще через годину проїхали вулицею верхом на конях двоє невіданих хлопців, звернули біля кооперативу вниз через греблю на другий бік і знов тихо. Та це лиш здається, що тихо, а тут вже все населення села на ногах, не спить.

В селі три небезпечні вогнища: 1) на колонії 16 родин мазурських¹⁵; 2) в селі 15 родин латинників¹⁶, які за польської влади підтримували

тісні зв'язки з мазурами і навіть належали до польських стшельців, і 3) одна жидівська родина.

На лихо вчора, в неділю увечері, заїхали роверами¹⁷ на нічліг 15 чоловіків-поляків з-під Кракова. Втікачів місцевий солтис¹⁸ Ілько Гарбач розмістив по квартирах ночувати.

Треба було негайно розвиток «революції» припинити, і в той критичний момент село виявило повну розважливість і людяність: жидівську родину аж до приходу Червоної Армії оберігали два сусідні з нею господарі.

Утікачі з Польщі перебували в селі 2 дні під надійною опікою, а у вівторок пополудні подалися у Зборів під опіку радянської влади, і ніхто з мазурів з колонії і з місцевих латинників не постраждав.

Тільки першої ночі, з неділі на понеділок, безвідповідальні елементи застрелили трьох жандармів, які вночі їхали в напрямі Конюхів і Бережан.

Отже, в Августівці до приходу Червоної Армії було тихо. Зате в понеділок увечері ми бачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубовців (біля Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувався бій українських хлопців з довколишніх сіл з стшельцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів. Це була помста за смерть Данила Пукала з Вимислівки. Після приходу Червоної Армії життя в селі нормалізувалося, і населення села раділо тому, що при приході червоних і перед приходом ніхто з нас не вмочив руки у людській крові. З цього приводу село відчувало самозадоволення тим, що не дало причин владі карати злочинців. А от в сусідньому селі Конюхах «революція» вбила трьох старих євреїв. Спалила одного жандарма і одного побережника¹⁹, і за це потім було повішено в Тернополі 3 людей, а 14 — засуджено на 10 р. І. Т. Л.²⁰, з них до сьогоднішнього дня ніхто не повернувся додому.

З приходом нової влади зі сходу прийшли нові порядки в село. Кожного тижня приїжджав з району з Козової уповноважений і прикріплений до села. А першим таким був у нас якийсь Аверкін. Він скликав кожного разу людей на мітинг і розповідав про нові накази і порядки в районі.

Населення так було зацікавлене знати все з перших уст, що кожного разу на мітингу народ душівся в просторій виставовій салі²¹, що аж ребра тріщали, а старі жінки втрачали свідомість.

Основне, що було предметом розмови на мітингу: 1. Негайно створити комітет незаможних, і вони ще до зими повинні поділити ґрунти між найбіднішими — панський, церковний, парохіяльний і тих хліборобів, які мають [...] понад 7 га поля. Зараз був обраний комітет, і поле було ще першої осені розподілено за вказівками з району, а навесні кожний наділений землею одержав на руки документ про те, що нарізане йому поле залишається його власністю назавжди.

Крім цього, декілька разів підряд на мітингах представник району дуже був занепокоєний тим, що в селі є одна сім'я, що не має власної корови, а є зате кільканадцять господарів, що мають по дві, а то і три корови на обісті. «За радянської влади таке становище нетерпиме», — гукав представник.

В селі не було забрано корів у того, хто мав їх по три, бо єдиний у селі безкорівний господар рішуче відмовився брати корову, бо з нею багато клопоту, і від виділення землі також відмовився, бо мав своєї 4 морги і цього йому вистачало.

Уповноважений Аверкін широко описував на мітингах достатки людей у Радянському Союзі, наголошував, що непрацездатні й старі забезпечені там усім необхідним — і квартирою, і паливом, і всіми харчами, взуттям і одягом. Однак невдовзі нашим людям остогидло слухати дитячі, фантастичні

байки уповноваженого, бо в найближчі дні після приходу Червоної Армії до Галичини військові (солдати) розкупили у всіх магазинах Зборова, Поморян, Козової, Бережан буквально всю шкіру на взуття і всю мануфактуру.

А слідом за військовими позаливало наші містечка зі сходу жіноцтво, одягнуте в кропив'яні сорочки і такі ж спідниці та заяложені полатані куфайки. В кожному місті через два тижні після приходу червоних можна було купити в магазинах лише махорку (крупку) і сірники. І тому одразу дотепні селяни злобно насміхалися, що від нас, визволених братів-українців, вивозять москалі ешелонами юхт-бокс²², а привозять крупки і сірники.

Правда, невдовзі асортимент товарів у нашому кооперативі збільшився, бо, крім махорки і сірників, стали нам завозити в село ванталами горілку і смердючу рибу. А коли через рік їхньої влади на прилавках кооперативів з'явилися мізеренькі перкалі²³, то можна було їх купити тільки з додатком смердючої риби, яку жінки тут же, біля магазину, викидали в рів для собак. Сіль у село привозили в необхідній кількості. Зате нафту²⁴ в кооперативі навіть у районі не можна було купити до самого приходу німців у липні 1941 р. Наші селяни купували тоді нафту на ярмарку в Зборові, в Поморянах і у спекулянтів за ціною вдсятеро вищою, ніж державна.

Першої осені 1939 р. приїхав у село представник райвно, щоб дізнатися, де розміщуються читальня, бібліотека, зайшов до хати бібліотекаря Михайла Петровича Швайки, забрав у мішки всі без винятку книжки (окрім тих, що були в селі на руках, а таких дуже мало) і в районі їх спалив, як небезпечні для держави.

Отже, відтепер зимовими вечорами не було чоловікам що робити. Тому вже з першої осені і в 1940 р., і в 1941 р. можна було взимку і подеколи влітку бачити таку картину: в кількох хатах по селу зберуться чоловіки, як колись на читку книжок, вип'ють у товаристві декілька літрів горілки і вже з хати на вулицю чути спів «читальників»:

«Ой, в Зборові на риночку
Ой, п'є мужик горілочку.
Против воли, против вози,
Против ярма та й занози —
Все мужицькеє майно».

І тоді часто можна було бачити, як молоді хлопці, повертаючись пізно вночі із «забави», валялися п'яні в придорожних ровах.

Десь у першій половині жовтня 1939 р. оголошено було в районі про вибори депутатів до Народних Зборів²⁵ у Львові.

Кандидатом від Глинського округу, до якого входило й наше село, було висунуто селянку Катерину Дудар з Глинної і її обрано депутатом. А наприкінці жовтня всі обрані в Західній Україні депутати з'їхалися у Львів і там у міському театрі одногосно проголосували за приєднання всіх українських земель, які до вересня 1939 р. були окуповані Польщею, до єдиної Української радянської соціалістичної держави.

На тих зборах депутати ухвалили резолюцію, щоб виселити з наших земель всіх колоністів-мазурів, які з 1920 р. приїхали з Польщі на наші землі*. Щоб втілити цю постанову Народних Зборів у життя, в усіх районах була дана вказівка головам сільрад, щоб подати району списки колоністів і мазурів для їх висилки. Мазурів було ще тоді в Августівці 16 родин, в Хороброві — 8. Тодішній голова сільради в Августівці Гринько Федоришин, повернувшись з сесії в Козовій, порадився з громадянами села і не підготував список мазурів на висилку. І коли масова висилка в Сибір стала

здійснюватися, а було це в дуже морозний день 12.2 1940 р., з нашого села тоді нікого не виселили.

В січні 1940 р. приїхав з району в село представник райспоживспілки Мирошниченко і провів нові вибори до керівних органів кооперативу. Головою кооперативу став Михайло Іванович Мрочко, а справником і головним заготівельником став сільський єврей Арон Фледермавс, який перед війною конкурував з нашим кооперативом і який 13.XII 1934 р. чужими найманими руками помстився за проведений у селі проти нього бойкот — підпалив приходські стайні і шпиклір²⁶, внаслідок чого згоріло два сусідніх обістя.

Теперішня його робота заготівельника в кооперативі була йому по душі, бо щотижня завалював кооператив вантажами горілки, а продавцем у кооперативі був поставлений Петро Савків, с. Мих.²⁷, 18-літній хлопчак.

І село за нової влади докорінно переродилося. Якщо в попередні роки у селі ніхто не бачив п'яного чоловіка ні на гулянці, ні на весіллі, ні на святі, то тепер стала «воля», як колись після скасування панщини. На купівлю ґрунту не треба тепер тратитись, бо й той відберуть, що маєш, значить, гуляй душа!

Тут годилося б ще раз згадати незлим словом кооператив «Вигода», який проіснував у селі 15 років (1924—1939 рр.). Хоч він ніколи не торгував алкоголем, лише необхідними товарами сільськогосподарськими, приніс громаді багато хісна і вигоди: народний дім, товарні обороти, його членам — читальну бібліотеку, увесь камінь під нову школу, огорожу кладовища дряною сіткою та ін.

А за це все завдячувати треба чесним продавцям, яких було за увесь час шість та, зокрема, годиться згадати кращого з них — Петра Івановича Адамка: він був зразковим кооператором, вічливим і стараним продавцем і за всі три роки його роботи магазин блищав від санітарної чистоти, і всі громадяни села (за винятком мазурів і деяких латинників) солідарно купували товари лише в кооперативі і продавали яйця та збіжжя вроздріб лише кооперативові.

Прийшла зима 1939—1940 р. Світле і організаційне життя в селі завмерло: не було в селі читальні «Просвіти». Не було спортивно-гімнастичного товариства «Луг». Не було гуртків: ні драматичного, ні жіночого, ні товариства по страхуванню корів, а хіба ще існував потихеньку співочий гурток, який брав участь хіба в богослужіннях у церкві.

В січні 1940 р. прийшла з району анкета із запитанням: скільки тонн органічного гною село вже вивезло на поле з погрозою голові сільради, що він особисто буде притягнутий до відповідальності, якщо до кінця лютого з села увесь гній не буде вивезений на поля. Такого примусу до роботи ніколи в селі не було, а проте кожного року весь гній з села навіть у найбіднішого був вивезений на поля.

Як відомо, у всіх селах, у цілому світі з діда-прадіда в плоть і кров кожного хлібороба увійшла звичка готувати чільне збіжжя до весняної сівби і ремонтувати взимку увесь необхідний до сівби інвентар.

А вже як тільки починали танути сніги і з'являтися з-під снігу зяб, у кожного хлібороба зерно вже було на возі під шопою²⁸, а там поряд рало і борони. Хлібороб по три — чотири рази в день виходив за обістя та за царину, щоб побачити, чи земля парує. А як тільки на горбках починала земля парувати, хлібороби, як ті запопадливі працьовиті комахи, один поперед другого їхали на поле сіяти.

А тут у лютому 1940 р. прийшла з району сміховинна для всіх селян

директива: вибрати в селі комісію, вона зобов'язана перевірити в Хоростці всі господарства на предмет того, чи насіння в них готове і чи весь інвентар, необхідний для сівби, відремонтований, а хоростецька комісія повинна зробити те саме в Августівці. І тоді обидві комісії укладуть від імені хліборобів свого села договір на змагання, хто швидше посіє ярину. Отоді було в наших селах розмов і потіхи на кілька місяців.

І досі, через 24 роки, ця новинка не перестає бути предметом насмішок хліборобів. Хоч вже 15 р. минуло, як у нашому селі і на всіх просторах Західної України проведено суцільну колективізацію.

Прийшла осінь 1940 р. До сільської крамниці, крім горілки, смердючої риби, махорки, сірників, солі, нічого не завозять, а тут у кожній хаті треба взуття, одяг, хустки та ін.

Тоді народ вчиться самовистаргальності²⁹, навчилися люди виправляти шкіру на взуття, робили мило і замість штруксового одягу³⁰ шили одяг з домашнього полотна.

З приходом осені прийшла ще друга новинка до села: реквізиція зерна, картоплі, м'яса, молока, прядива та інших сільськогосподарських продуктів. Ще колись, за покійної Австрії, у воснні часи пам'ятали люди про якісь контингенти³¹, які держава збирала тоді для прогонування армії і міського населення, але тоді наше село було в такому становищі, що до 1916 р. не давало державі контингенту, а до 1917 р. саме село ходило як жебрак за хлібом. І за Польщі не було примусового здавання хліба. А тут прийшли визволителі для захисту єдинокровних братів, роздали їм з ласки необсягну землю, і хоч держава нібито з ніким війни не веде, а від визволеного брата вимагає майже за безцінь контингент зерна такий високий, що раніше євреєві чинш від ґрунту стільки не платив. Село хоч-не-хоч змушене було на це погодитися і возило контингент, але прихильність, яку на початку приходу Червоної Армії виявляло до нової влади, швидко зменшилася.

Вже перестали люди в селі ходити на мітинги, а коли взимку 1940—1941 р. новий уповноважений по селу Кулібабчук скликав людей, особливо найбільш бідніших і наділених землею, на мітинг в справі заснування в селі колгоспу, прийшло на ці збори 13 чол. Коли вони вислухали агітаційну промову уповноваженого, мали сміливість в очі його запитати: чому влада робить такий обман з людьми: ще весною ми одержали документи на руки про те, що виділене нам восени поле стає нашою власністю назавжди, і от минуло з тієї пори мало не півроку, а ви гнете нас до того, щоб віддати колгоспу не лише виділену землю, але також нашу власну і йти робити за трудовні, не маючи визначеної заробітної плати.

Раніше поміщик наймав форналя (наймита), давав йому безкоштовно помешкання, паливо, пасовисько, город і пашу на зиму для корови, 10 ц зерна і доплату грішми. А от у сусідньому селі Цецеві селяни створили взимку 1939 р. колгосп, приєднавши до свого власного поля ще 800 моргів (457 га) панського, і вже першої зими ніхто не мав при хаті загати. Після тих зборів Кулібабчук 2 рази скликав селян, щоб записувалися в колгоспи, ніхто на збори не прийшов.

За перших два роки радянської влади одразу не було політичних арештантів. А вже з березня 1941 р. почалися у нас арешти. Заарештували енкаведисти за політичними статтями Василя і Івана Ямелинців, Михайла Муравського і Петра Голумбйовського. З них у червні 1941 р. Михайла Муравського було задушено в бережанській в'язниці, а Василь Ямелинець і Петро Голумбйовський загинули через голод у таборі на Уралі, живим залишився тільки один Іван Ямелинець. У Козовій були тоді ще заарештовані і виве-

зені на Урал троє наших хлопців з села: Михайло Лосик, Іван Шпундер і Петро Тенча. Після німецької війни Михайло Лосик повернувся в село, а два інших і зараз живуть десь у Польщі. В червні 1941 р. були ще вивезені на Урал Семен Дзяйла (53 роки) і дівчина Настя Іваночко і обос повернулися з Уралу щойно — в листопаді 1945 р.

Як боляче переживає і як довго пам'ятає народ кривду, йому заподіяну, свідчить хоча б такий факт: з встановленням радянської влади в Західній Україні ніякої підпільної організації не було, бо та, що була за Польщі, з приходом червоних самоліквідувалася і ніде не було найменших, навіть окремих виступів чи ознак їх животіння.

Та, проте, осатанілі органи енгбистів повсюди шукали політичних «злочинців» і без ніяких підстав заарештували у селі вищеназваних хлопців і одну дівчину. Яка доля їх спіткала — вище описано [...].

22.6 1941 р. Німеччина без попередження напала на Радянський Союз. Негайно була оголошена мобілізація військовозобов'язаних, і всі наші мобілізовані на заклик військкомату з'явилися в Козовій, та коли побачили, що їх одразу у заплomboваних вагонах везуть на схід, під конвоем, як арештантів, почали планувати втечу. Аж ось за Дніпром їх випустили з вагонів і щойно тоді почали шукати можливість, щоб втекти додому. Не всім це вдалося. З тих, що служили тоді в діючій армії, і з тих, що на початку війни були мобілізовані, загинули:

1. Михайло Білоус.
2. Петро Корасевич.
3. Петро Мрочко.
4. Микола Антонович Васильчишин.
5. Микола Ткач.
6. Василь Головатий.
7. Микола Григорович Васильчишин.

Після закінчення війни держава виплачувала матерям і малолітнім дітям за загиблих по 14 крб. на особу (це вартість 25 кг пшениці або 14 кг цукру). В зв'язку з цим треба нагадати, що після розвалу Австрії Польща платила вдовам за загиблих австрійських жовнірів по 44 золотих щомісяця (себто вартість пшениці 3 ц або 45 кг цукру).

Як і у вересні 1939 р., майже непомітно пройшла повз наше село Червона Армія на захід, так тепер, у липні 1941 р., головною дорогою Поморяни—Годів—Йосипівка—Хоробрів—Глинна—Плавуча—Мала—Козлів відступала вона на схід, не завдаючи при відступі ніяких збитків населенню.

І вже 4 липня ми бачили на тій дорозі маршируючі колони німецьких військ.

Наступного дня приблизно опівдні приїхали в село троє німецьких офіцерів за трофеями, бо хтось з підлабузників підказав їм, що в селі москалі залишили три автомашини. Ще раз у селі ми бачили німців через 3 дні, коли вони везли селом на тяжких бельгійських конях ящики з артилерійськими босприпасами. Більше в селі до кінця 1941 р. ніхто їх не бачив. [...] І тоді від очевидців і достовірних свідків ми в селі дізналися, який жадливий кошмар лишили після відступу органи наркомату державної безпеки. При вступі перших німецьких фронтових частин мешканці кожного міста, де були в'язниці, кинулися відкривати їх і всюди побачили жадливі картини звірств над в'язнями. Ось короткий перелік замордованих тоді в тюрмах: в Самборі — 700 осіб, у Станіславі — 850, у Львові — 7500, в Золочеві — 670, Березанях — 137, Тернополі — 770, в Бердичеві — 1500 галичан. Крім тих, було багато конвоїрами пристрілено арештантів, яких

гнали дорогами на схід, а вони без сил падали на дорогу. Та слідом за відступаючою Червоною Армією, яка не заплямувала себе ніякими грабунками, йшли німці і вже в перші дні після відходу фронтових частин наступаючи за ними гестапівці у містах і містечках так масово вбивали єврейське населення, ні на йоту не поступаючись московським енгелістам.

В одному Зборіві на третій день після приходу німців було розстріляно гестапівцями понад 400 євреїв. А наші селяни з приводу поголовного винищення євреїв гестапівцями в розмовах між собою робили дуже влучні висновки: «А що буде, як німці винищать всіх євреїв? Чи не захотять вони і з нами те саме зробити?» А німці далі робили свою кайнову справу: зігнали з усіх сіл і містечок у район в спільне гетто всіх євреїв і кожні два-три місяці, звичайно, в ярмарковий день, коли було в місті багато народу з довколишніх сіл, групами виводили їх за місто і там розстрілювали. А народ ходив дивитися на людські тортури і зважав до таких злочинів, бо навіть вдома батьки розповідали дітям, що бачили в місті. Тоді можна було спостерігати сцени страшної деморалізації навіть серед шкільної молоді: на перерві школярі бавляться біля школи і найбільш улюбленою їхньою забавою тепер є «розстрілювання євреїв». Одні хлопці стоять на насипу над ровом, а інші «крісами» прицілюються в них і на їх оклик: паль, паль — хлопці з насипу падають у рів «убитими».

Треба було тоді катехитам³² наводити чимало переконливих доказів, щоб діти припинили таку гидку забаву. Та все-таки треба сказати, що хоч селяни загалом засуджували винищення євреїв німцями, але набагато гостріше і з більшим занепокоєнням обговорювали масове винищення українських арештантів москалями під час відступу з наших земель на схід. Німець нишив своїх расових ворогів, а москалі винищували тоді тих самих єдинокровних братів — українців, яких у 1939 р. визволяли з-під польського ярма. І виходило так, що поляки протягом 20 років своєї окупації не знайшли серед місцевого українського населення стільки політичних злочинців, скільки їх виявив «старший брат» за півтора роки своєї влади в Галичині. І той жах мук і винищення людей мучив і жахав нас усіх на селі, доки знову Червона Армія не прогнала з наших земель німців.

І тоді постала нам перед очима єврейська ворожба — «що німці нами розчинять тісто, а вами замісять». Тільки помилилися євреї в тому, хто нами замісять.

Ще в 20-х роках після польської окупації громадяни села хотіли насипати могили в Августівці, Хороброві і Хоростці, поставити хрести з мармуровими плитами в пам'ять про тих борців Української галицької армії (УГА) з наших сіл, що загинули в 1918—1919 рр. у боротьбі з поляками за свободу України. А тих, що загинули в українсько-польській війні, було з Августівки 9, з Хоростця — 7, з Хороброва — 2 [...]. Тодішня польська влада суворо заборонила насипати могили, і її жандармерія пильно слідкувала, щоб цього не допустити. Та коли німці 1941 р. погнали на схід Червону Армію і їм ніколи було слідкувати за якимись шкідливими з воєнної точки зору діями в тилу їхньої армії, громадяни всіх трьох сіл і всіх сіл Галичини в жовтні 1941 р. спільними силами насипали могили і поставили на них дубові хрести з написом «Борцям за волю України». І на прохання своїх парохіян усі священники по селах ті хрести посвятили. І хоч могили і хрести були влаштовані на честь воїнів галицької армії, а бандерівці почали організовувати свої збройні частини восени 1942 р., та, проте, коли повернула назад Червона Армія, представники радянської влади не могли терпіти такої пам'ятки, яка нагадувала живим про боротьбу їх батьків за волю Ук-

раїни, і у всіх селах Галичини, в тому числі і в наших трьох селах, рознесли могили і знищили хрести, які були символом прагнень української нації до волі.

Вже в першій половині липня 1941 р. почали німці гнати з фронту через Зборів полонених червоноармійців і заводили їх на нічліг і на короткий відпочинок до табору, спорудженого ще в 1940 р. москалями при дорозі, що йде до залізничної станції в Млинівцях із Зборова. Як тільки наша громада дізналася, що німці пригнали до Зборова полонених червоноармійців, негайно було організовано в селі по хатах випечення хліба, і наступного дня господарі відвозили по 250 буханців хліба до табору і там на їх очах конвої роздавали полоненим по 1/4 буханця кожному. І села Хоростець і Хоробрів також збирали у себе свіжоспечений хліб і відвозили для полонених у Зборів.

Через тиждень перестали надходити до Зборова свіжі транспорти полонених, очевидно, німці стали перевозити їх у залізничних вагонах, а наші села перестали привозити хліб, бо не було для кого.

Коли через 50 років далекі наші правнуки читатимуть цей нескладний літопис і прочитають те місце, де описується, як наші села привозили хліб полоненим, може подумають: «Ех, хвалиться старий літописець своїми земляками з Августівки, Хоростця і Хороброва, що ось, мовляв, вони такі милосердні були до безбожних червоноармійців». Та старому було тоді тільки одне на думці, коли писав ті сторінки, що наші нащадки повинні знати, що їхні прадіди хоч були малописьменні або й зовсім неписьменні, та, проте, були глибоко моральні і людяні, керуючись такою життєвою мудрістю в своїх серцях і в своїх вчинках: «Як хочете, щоб вам люди робили так, ви робіть їм». Ніде правди діти, що з приходом німців на нашій землі українській населення Галичини прихильно ставилося до них і радо їх вітало, сподіваючись, що німець дозволить організувати українцям власну армію з числа тих, що ще не служили у війську, і з тих полонених українців, які хочуть до неї вступити, і дасть зброю, щоб разом громити орду новітнього Чингісхана. Запорукою цих надій були два легіони: бандерівців і мельниківців, що йшли на Київ. Та вже через два місяці після початку війни — в липні і в серпні 1941 р.— ліквідовано було:

1. Українську радіостанцію ім. полковника Євгена Коновальця у Львові, а замість неї загуділо радіо Lemberg³³.

2. Заарештовано у Львові і вивезено на Захід український уряд Ярослава Стецька³⁴, що організовував на всіх відвойованих українських землях боротьбу за соборну самостійну Українську державу.

3. Обидва українських легіони, що рвалися до золотоверхого Кисва, дійшовши до Житомира, були німцями розформовані, а ті наші добровольці, що у всіх повітових центрах Галичини проходили військову підготовку, були розігнані або заарештовані.

4. Українські землі по Збруч і Північний Буг були приєднані до Generalgubernemaunt Polen під назвою Distrikt Galicien³⁵, а східні землі України названо Komissariat Ukraine³⁶, причому Північну Буковину і південно-західну Україну до річки Буг (Південний) було подаровано румунам. Одразу у всіх панських фільварках Галичини і Волині і в колгоспах Східної України засіли німецькі шефи і скрізь гнали місцеве населення виконувати безплатну роботу (панщину) в тих Liedenschaft³⁷.

Восени 1941 р. німці заарештували у Львові, на Поділлі і в Станіславщині кількасот членів ОУН і всіх їх у Львові, Микулянцях і в Станіславі розстріляли. А коли ще крім того в містах Галичини і Східної

України німці проводили дискримінаційну політику щодо місцевого населення під гаслом «*nur für Deutsche*»³⁸, українське громадянство зрозуміло обман і позбавилося політичного дурману і стало шукати шляхи іншого розв'язання українського питання.

З приходом німців відродилася ОУН і стала найбільш рушійною і політично-революційною силою у Західній Україні. З осені 1941 р. вона перейшла при німецьких окупантах у глибоке підпілля. У всіх селах Західної України, зокрема і в нашому, були організовані таємні гуртки членів ОУН.

Організація тоді була дуже рухлива: час від часу інструктори в кількох місцевостях кожного повіту проводили 10-денні курси для провідників куштів, на яких обговорювалася програмно-організаційна робота і в умовах підпілля — військова робота.

За три роки німецької окупації на наших землях не було жодного най-дальшого закутка, де б не було організовано напіввійськові відділи націоналістичної молоді.

А вже наприкінці 1943 і на початку 1944 р. були у всіх районах Західної України створені підземні магазини зі зброєю і харчами, а подекуди — з одягом і взуттям. І восени 1942 р. були організовані перші військові відділи. В січні 1943 р. німці зазнали дошкульної поразки в битві на Волзі, а через декілька місяців ще грізнішої поразки зазнали на Курській дузі. Вже тоді, в середині 1943 р., після скинення німецького союзника Муссоліні³⁹ в Італії було ясно навіть малописьменній людині, що Німеччина війну програє.

На жаль, консервативні і в своїх політичних переконаннях застарілі верстви українського суспільства в Західній Україні не хотіли цього бачити і розуміти. Коли німецький тигр тяжкопоранений, з великими втратами в живій силі повільно відступав з Правобережної України на захід, Український комітет⁴⁰, що діяв у Кракові під проводом Володимира Кубійовича⁴¹ і колишнього генерала УГА Віктора Курмановича⁴², організовував український легіон «С. С. Галичина» з ганебною метою врятувати від загибелі «Велику Німеччину». Тоді провід ОУН, який об'єднував 80 % української націоналістичної молоді, поставився різко негативно до створення дивізії «С. С. Галичина» і виробив свою програму дій:

1) своїми збройними відділами проганяти з українських земель всіх поляків;

2) після приходу Червоної Армії докладати всіх зусиль, щоб не допустити проведення мобілізації на наших землях;

3) після капітуляції Німеччини, коли переможна Червона Армія під проводом свого улюбленого маршала Жукова поверне свої багнети проти ненависного терористичного уряду вирока ката Сталіна, українські партизани організують тоді на всіх українських землях українську регулярну армію і спільно з Червоною Армією розвалить тюрму народів і на її попелищах оживе містичний український Фенікс, який в незалежній Україні розправить свої могутні крила від Тиси до Кавказу.

А як село жило 3 роки під окупацією німців? Стогнало, нарікало, але ретельно вивозило до Зборова встановлений контингент збіжжя, носило на сепаратор молоко, відвозило німцям закульчикovanу рогату худобу⁴³ і вгодовані свині, а за це одержувало від німців контингентівку (горілку), пункти, а часто канчуки, так що треба було від усього відрікатися і через вікно втікати зі стайні.

В 1941 р. після жнив виявилось, що зібрано мало зерна. Щоправда, першої осені німці забрали з села небагато зерна, і якби місцеві громадяни

економно взимку і наступної весни витрачали свої запаси хліба, не було б у селі важкого переднівку в 1942 р. А вийшло так, що цілу зиму 1941—1942 р. дуже багато приїздило зі Львова до села міщайлів і вимінювали в наших жінок різні хустки і мануфактуру на борошно, крупу і товщі⁴⁴. А в 1941 р. в цілій Галичині, а особливо на Підкарпатті був недорід і наприкінці березня 1942 р. було організовано сезонне переселення з Підкарпаття дітей дошкільного і шкільного віку в подільські повіти. В квітні 1942 р. Августівка прийняла 42 дітей з Жидачівщини, і вони були у нас до середини вересня, а деякі з них ще залишилися на один рік. В 1942 р. був організований дитячий садок, в якому працювала прибула з Озірної вихователька. Треба зазначити, що в тому році у дитячому садку була вибірково численна фреквенція⁴⁵ дівчати, бо кожна дитина одержувала шматок білого хліба, чого тоді в неї дома не було. [...] В селі ніхто від голоду не помер і чужих дітей село прогодувало до осені. В травні 1942 р. добровільно завербувалися на роботу в Німеччину 23 чол.— молоді хлопці і дівчата. Працювали всі там на баворах⁴⁶, добре їм там жилося, а після закінчення війни 4 хлопці і 3 дівчини не захотіли повертатися додому і досі проживають за кордоном. І в Англії, і в Австралії, і в США, 2 дівчини — в Німеччині і одна — в Польщі.

Цікаві речі розповідають ті наші громадяни, що в 1942 р. і в наступні роки були вивезені в Німеччину на роботу. Ранньою весною 1945 р. розпочалася небувала вандрівка⁴⁷ німецького народу із західних земель: тікали німці від американців і англійців, а зі східних — від Червоної Армії, залишаючи напризволяще все своє рухоме і нерухоме майно. Наші робітники залишалися на попередніх місцях роботи, чекаючи приходу Червоної Армії. Користуючись нагодою, що їхні господарі виїхали на захід, щоб хоч щось одержати за роки безплатної служби німцям, наші робітники набрали в порожніх німецьких хатах по кілька валіз різного шмаття і з приходом Червоної Армії прийшли на збірні пункти, щоб відправити їх додому. І тут їх чекала прикра несподіванка: замість очікуваного транспортування залізницею військові збирали тих «каторжників» по 1000-2000 чол. і гнали їх пішки під конвоєм для більшої безпеки через Німеччину, Польщу до таборів у Галичині. Тут їх ділили на тих, що поповнювали частини Червоної Армії, робітничі батальйони для відбудови Донбасу чи на добування уранової руди в Таджикистані, а декого відпускали додому. Та вже в дорозі ці німецькі «каторжники», що спочатку несли повні валізи шмаття, кидали їх і в табори приходили з порожніми руками. Залишені на дорозі валізи підбирали конвої і вислали їх посылками своїм жінкам.[...]

Коментарі

¹ Літопис Червоної Калини (Іст.-краєзнавчий літопис).— 1991.— № 4—5.— С. 56.

² Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 278.

³ Пацифікація (від лат. *pacificatio* — умиротворення) — офіційна назва репресій польських властей щодо українського населення в Галичині восени 1930 р. перед виборами до сейму і сенату, розпущених навесні того ж року. Щоб знищити опозицію у передвиборний період (і внести згодом суттєві зміни в конституцію) було заарештовано відомих її представників, а разом з тим і деяких українських поетів: В. Целевича, Д. Палієва, І. Ліщинського та ін.

Політика «пацифікації», крім політичних, була зумовлена і соціально-економічними протиріччями, які загострилися в Польщі у результаті світової економічної кризи 1929—1933 рр. Намагаючись пом'якшити наслідки кризи для населення Польщі, уряд посилив визиск на окупованих землях Західної України та Західної Білорусії. У наростаючому хаосі КПЗУ і ОУН відчували наближення революційної ситуації і почали боротьбу за уми людей. В 1930 р. по всій державі прокотилася хвиля терористичних актів, підпалив поміщицьких маєтків, вбивств представників влади тощо. Лише з липня до листопада 1930 р. польською поліцією було зафіксовано понад 2 тис. актів саботажу і замахів. У вересні-жовтні 1930 р. у Львівському, Тер-

нопільському, Станіславському воєводствах прокотилася хвиля селянських виступів, які переросли в повстанський рух. В ці роки відбулося й 411 страйків робітників. Такі дії посилювали неймовірну економічну кризу і водночас послужили приводом для розправи польських властей над українством. Політика «пацифікації» була спрямована, по суті, на придушення національно-визвольного і революційного руху. Каральні загони зайняли понад 800 сіл, були проведені масові арешти, групові судові процеси, застосовувалися принципи колективної відповідальності. До в'язниці потрапили переважно члени КПЗУ та ОУН. Було винищено погроми українських культурних установ, кооперативів. Терор призвів до тимчасового спаду селянського руху і до радикалізму в українсько-польських відносинах. Депутати польського парламенту від західноукраїнських земель прагнули привернути увагу світової громадськості до нелюдської політики «пацифікації». Зрештою спеціальна комісія Ліги Націй засудила репресії польських властей щодо українського населення. Хоч ця акція не принесла реальних результатів, вона підірвала престиж Польщі на міжнародній арені.

⁴ Реський східний Шлеск — частина території Чехословаччини — Тешинська Сілезія, яка з відома Гітлера після мюнхенської угоди 1938 р. була захоплена Польщею.

⁵ «Po Ostrawice polska granica» (польск.) — по Остравиці польський кордон.

⁶ Бродий Андрій — громадсько-політичний діяч на Закарпатті московської орієнтації. З 8 жовтня до 25 жовтня 1938 р. — прем'єр автономного уряду Карпатської України, 1945 р. засуджений радянським судом до смертної кари (Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — С. 177).

⁷ Волошин Августин (1874—1945) — Президент Карпатської України. Народився в с. Келеничі (нині — Міжгірський район Закарпатської області) в родині священника. Закінчив Ужгородську гімназію, факультет богослів'я в Ужгороді. Професор, директор учительської семінарії в Ужгороді, редактор тижневика «Наука». Один з лідерів народовецького табору, який вів боротьбу з русофілами. З 11 жовтня 1938 р. — державний секретар першого підкарпатського уряду. З 26 жовтня — прем'єр другого уряду. Під його керівництвом здійснювалося налагодження роботи промисловості, транспорту, споруджено аеропорт і радіостанція в столиці. 15 березня 1939 р. на сеймі Карпатської України А. Волошина обрано першим президентом. Після окупації угорцями Закарпаття разом з іншими членами уряду переїхав до Праги. Професор і ректор українського університету у Празі. З приходом Червоної Армії у Прагу заарештований і 11 липня 1945 р. страчений у Лефортовській тюрмі в Москві.

⁸ Бск Юзеф (1894—1944) — польський політичний діяч, полковник, міністр закордонних справ Польщі (1932—1939). З ініціативи Пилсудського оголосив про відмову уряду від договору про охорону національних меншостей, в результаті чого правове становище українців у Польщі значно погіршилося. Після вторгнення фашистів у Польщу втік у Румунію, де і помер.

⁹ Постерунки жандармів — жандармські частки, відділи.

¹⁰ Стшельці — стрільці, які мали право носити зброю і часто тероризували українське населення.

¹¹ «Psia Krew kabanie (scierwo) bandyta» (польск.) — «собача кров, свиня (стерво), бандит».

¹² «Kode kopasz baziarzu? Ty wiesz, zi to bobater a wy wszysej powinni brac sobi z niego przyklad» (польск.) — «Куди копаєш хуліган? Ти бачиш, що це герой, а ви повинні з нього брати приклад».

¹³ «Ty bedziesz jesze zyc» (польск.) — «Ти будеш ще жити».

¹⁴ Восніні комунікати — восніні зведення. Радіові вісті — повідомлення радіо.

¹⁵ Мазурами українські селяни називали новоприбулих колоністів — поляків з Польщі, які направлялися у Східну Галичину для колонізації українських земель.

¹⁶ Латинники — місцеві громадяни, які покатоличилися.

¹⁷ Ровер — велосипед.

¹⁸ Солтис — староста села, вїйт.

¹⁹ Побережник — охоронець лісу.

²⁰ І. Т. Л. (рос.) — исправительно-трудоые лагеря — виправно-трудоі табори.

²¹ Виставова сая — приміщення, де скликалися збори для вирішення різних питань, встановки вистав тощо.

²² Юхт-бокс — лайкова шкіра.

²³ Мізерненкї перкалі — ситцева тканина.

²⁴ Нафта — у даному разі мається на увазі гас.

²⁵ Народні збори у Львові — Народні Збори Західної України — установчий орган влади, обраний населенням Західної України 22 жовтня 1939 р. Працювали 26—28 жовтня 1939 р. у Львові. Затвердили Декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні та Декларації про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.

* Це твердження автора не відповідає дійсності, бо насправді Народні Збори не приймали ухвалу про висилку колоністів. Вона здійснювалася на підставі інших рішень.

²⁶ Шпиклір — комора для зберігання зерна.

²⁷ С. Мих. — син Михайла.

²⁸ Шона — покрівля на двох або чотирьох опорах без стін для захисту чого-небудь від сонця, дощу.

²⁹ Народ вчиться самовистаргальності — тут у значенні натуральний спосіб виробництва.

³⁰ Штруксовий одяг — вельветовий одяг.

³¹ Контигент (від лат. contingens (contingentis)) — встановлена для певної мети норма (напр., продуктів).

³² Катехити — учителі закону Божого, звичайно, священники.

³³ Радіо Lemberg (нім.) — львівське радіо.

³⁴ Стецько Ярослав (1912—1986) — політик, публіцист, діяч ОУН (з 1929 р.). Народився

в родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію. Навчався в Краківському та Львівському університетах. Член УВО. З 1932 р.— член Крайової Екзекутиви й ідеологічний референт ОУН. Редактор підпільних видань: «Бюлетень КЕ ОУН», «Юнак», «Юнацтво». Багато разів його затримувала польська поліція. В 1936 р. засуджений у зв'язку з вбивством Перацького і як член КЕ ОУН, звільнений за амністією 1937 р. З 1937 р.— член ПУН. З 1940 р.— член революційної ОУН. На Другому Великому Зборі ОУН (квітень 1941 р.) обраний першим заступником Провідника ОУН.

30 червня 1941 р. Національні Збори у Львові проголосили відновлення Української держави і обрали Я. Стецька Головою державного правління. 12 липня 1941 р. він заарештований гестапо. До осені 1944 р. перебував у концтаборі Заксенхаузен. У 1945 р. обраний членом Бюро Проводу ОУН. З 1946 р.— голова Антибільшовицького Блоку Народів і керівник сектора зовнішньої політики ЗЧ ОУН. Співзасновник і член Проводу «Європейської Ради Свободи» і «Світової антикомуністичної ліги». Обраний Четвертим Великим Збором ОУН у 1968 р. Головою Проводу ЗЧ ОУН. Визначний теоретик ОУН. Автор багатьох праць і статей. Похований у Мюнхені. (Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3055).

³⁵ Generalgubernement Polen під назвою Distrikt Galicien — назва дещо неточна, насправді це адміністративне утворення називалося «генерал-губернаторство Польща і дістрикт Галичина». До так званого «польського генерал-губернаторства» з центром у Кракові німці включили й західні області України — Львівську, Дрогобицьку, Станіславську і Тернопільську під назвою «дістрикт Галичина» з центром у Львові. Крім того, було створено рейхскомісаріат «Україна». Такий штучний поділ України викликав глибоке обурення українського населення краю.

³⁶ Komissariat Ukraine (нім.) — рейхскомісаріат «Україна» на чолі з Е. Кохом почав діяти з 1 вересня 1941 р. До його складу входили Правобережна і більша частина Лівобережної України (крім Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей та Криму, які перебували під управлінням військового командування, а також «Трансністрії», до якої входили землі між Бугом і Дністром, а також Північна Буковина та Ізмаїльщина).

³⁷ Liedenschaft (нім.) — німецькі державні фільварки, в яких використовувалася праця фактично закріпачених селян.

³⁸ «Nur für Deutsche» (нім.) — «тільки для німців».

³⁹ Муссоліні Беніто (1883—1945) — фашистський диктатор Італії в 1922—1943 рр., голова маріонеткового уряду «Сало» в 1943—1945 рр. Страчений.

⁴⁰ Український комітет — в результаті укладення пакта Молотова—Ріббентропа (23 серпня 1939 р.) і підписання радянсько-німецького договору від 28 серпня 1939 р. про розподіл впливів в Східній Європі до складу Німеччини ввійшли українські етнічні території з населенням 1,2 млн. чол. В окремих місцевостях виникають українські культурні організації, школи, молодіжні організації. Для координації їх роботи з ініціативи ОУН у Кракові, який став центром українського життя, в квітні 1940 р. створено центральний орган — Українське Національне Об'єднання (УНО) під керівництвом В. Кубійовича. В червні 1940 р. почав діяти Український Центральний Комітет (УЦК), використовуваний німецькою владою як центр місцевих українських допомогових комітетів (УДК). Крім допомоги полоненим, його члени координували діяльність кооперації, товариства «Сільський Господар», організацій Українського Освітнього Товариства, різних молодіжних організацій тощо. Вони співпрацювали з німецькою владою в справі створення нових шкіл, організацій різних курсів. (Ж у к о в с ь к и й А., С у б е л ь н и й О. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 116—117).

⁴¹ Кубійович Володимир — географ і демограф — народився в Західній Лемківщині. В 1928—39 рр.— доцент Краківського університету, з 1940 р.— професор УВУ, дійсний член НТШ (з 1931 р.), з 1947 р.— його генеральний секретар, з 1952 р.— голова НТШ в Європі. Автор близько 80 праць з антропогеографії й демографії України, редактор «Енциклопедії українознавства» і автор численних статей, вміщених у ній. Під час другої світової війни Кубійович очолював Український Центральний Комітет у Кракові і в 1943 р. брав участь у створенні дивізії «Галичина» (Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1962.— Т. 4.— С. 1224).

⁴² Курманович Віктор (1876—1946) — генерал штабу, генерал-четар УГА — комендант 1-го галицького корпусу, державний секретар військових справ і шеф штабу УГА, генерал-квартирмейстер Верховної Команди Об'єднаних Армій. Очолював штаб головного отамана (разом з М. Юнаковим). Цей штаб здійснював командування регулярною 85-тис. армією та 15 тис. повстанців у більшовицькому тилу. Заарештований у Відні 1945 р. після приходу Червоної Армії.

Розстріляний у 1946 р. в Києві (Я р о с л а в и н С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918—1923 роках.— Філадельфія, 1956.— С. 177). За іншими даними, помер у тюрмі в Одесі у 1945 р. (Енциклопедія українознавства.— Т. 4.— С. 1242).

⁴³ Закульчиківана худоба — худоба з спеціальною металеву міткою на вусі.

⁴⁴ Товща — жир.

⁴⁵ Фреквенція — наповнюваність груп.

⁴⁶ Працювали всі там на баворах — тут у значенні: у німецьких селян, господарів.

⁴⁷ Вандрівка — подорож, переміщення.

(Далі буде)